

K PROBLEMATIKI SLOVENSKEGA PRERODA

Druga polovica 18. stol. je doba naglih in temeljnih sprememb v slovenski književnosti. Po gradivu, ki ga je imela do nedavnega v razvidu naša literarna veda, so se te spremembe kazale še v dosti bolj prelomni pomembnosti, kakor jo v resnici imajo. Tako se je književnost predhodnih dob kazala v povsem na versko življenje in na iz njega izvirajoče potrebe vezani podobi, ki le kdaj pa kdaj odstopa mesto najosnovnejšemu šolskemu učbeniku (abecednik) in jezikoslovnim publikacijam (slovnica, slovar). Ob tej odločno prevladujoči versko namembni književnosti pa bolj ali manj naključno in nesistematično životari uradniško pismenstvo (prevodi vinogradniškega zakonika, prevodi posameznih razglasov, prisežni obrazci, zapisi individualnih priseg ipd.). Vse, kar ni sodilo v ta okvir, je bilo opremljeno s pečatom izjemnega in slučajnega.

V nasprotju s to enostransko namembnostjo slovenske književnosti pa se kažejo radikalne spremembe zadnjih desetletij 18. stol. in začetka 19. stol. v poživljenem zanimanju za kulturo slovenskega knjižnega jezika, v razširitvi poučnega slovstva od zgolj versko vzgojnih knjig na različne panoge človeškega znanja (veterina, babištvo, kulinarika, čebelarstvo v samostojnih publikacijah ter vrsta zemljepisnih, zgodovinskih, vremenoslovskih, zdravstvenih in gospodarskih člankov v pratikah in časniku), v pritegnitvi berila in računice k že tradicionalnima šolskima učbenikoma abecedniku in katekizmu, v rednem in uradno potrjenem prevajanju javnih razglasov, zlasti pa v pojavu slovenskih periodičnih publikacij (pesniški letni zbornik, pratika z obsežnim poučnim in zabavnim berilom, časnik). V celoti se kaže viden premik od priložnostnega ali kampanjskega dela k načrtnemu.

Najpomembneje pa je, da je šele ta doba jasno in javno izpričala potrebo po umetelno oblikovani slovenski besedi brez drugotne namembnosti in skušala tej potrebi tudi zadostiti z različnimi literarnimi poskusi (predvsem v posvetni verzifikaciji s pritegnitvijo mnogih vrst in oblik lirskega, pa tudi epskega pesništva, in v dramatiki, torej v skladu s klasicistično poetiko). Tako se pravzaprav šele s to dobo začenja zgodovina slovenske literature kot besedne umetnosti. Zato je razumljivo, da je z njo naš prvi modernejši literarnozgodovinski sintetik Ivan Grafenauer že leta 1908 začel svojo Zgodovino novejšega slovenskega slovstva in je takšno delitev na »staro« in »novo« slovensko slovstvo ohranil tudi v svojem zadnjem pregledu slovenske literarne preteklosti.¹ Manj deklarativno, a vendar dovolj vidno je takšna delitev izražena v velikem sintetičnem delu najbolj zaslužnega raziskovalca starejše slovenske književnosti Franceta Ki-

¹ I. Grafenauer: Zgodovina novejšega slovenskega slovstva, I: Od Pohlina do Prešerna, 1: Jahresbericht des Staatsgymnasiums in Krainburg 1908, str. 3—51. Isti: Zgodovina novejšega slovenskega slovstva I; Lj. 1909. Isti: Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva; Celje 1973 (Znanstvena knjižnica, nova serija, 1).

driča.² Pri tej delitvi ni odločalo le leposlovje v slovenskem pisanju proti koncu 18. stol., ampak zlasti dejstvo, da se s to dobo začenja kontinuirana slovenska književna ustvarjalnost in da se s tem časom začenja neprekinjen kulturno integracijski proces celotnega slovenskega naroda, ki je kmalu vplival tudi na politično ozaveščanje in preko njega mobiliziral na boj za osamosvojitve slovenskega naroda iz tisočletnega tujega jarma.

Novejši in najnovejši slovenski literarni zgodovinarji vse bolj odkrivajo kontinuiteto slovenskih kulturnih in literarnih prizadevanj tudi v starejših obdobjih in v svoji periodizaciji ne poudarjajo posebej prelomnega pomena druge polovice 18. stol.; pač pa jo brez izjeme izpričujejo vsaj v količinskih razmerjih obdelave tega obdobja v primeri s poprejšnjimi, bolj ali manj pa tudi eksplicitno v sami obravnavi. V skladu s premikom zornega kota karakterizacije slovenskega slovstva od kulturnozgodovinskih izhodišč preko idejnih vse bolj v literarnoidejna in stilistično zgodovinska se v novejših slovenskih literarnozgodovinskih delih uveljavlja tudi ustrezna periodizacijska terminologija. Tako za obravnavano obdobje prevladuje idejno zgodovinska oznaka razsvetljenstvo (ob pravopisno preganjanem sinonimu prosvetljenstvo), Jože Pogačnik pa skuša uveljaviti zgolj na literarne umotvore vezana termina klasicizem in predromantika.³ S takšnim označevanjem pa je skoraj popolnoma izrinjen iz rabe termin preporod oziroma prerod, kakor priporoča sedanji slovenski pravopis.

Pojem prerod ni imanentno literarnozgodovinska oznaka, saj označuje neki kulturnozgodovinski proces (pravzaprav na območje kulture omejeno predstojno političnega formiranja slovenskega naroda), v katerem ima literatura sicer odločilen delež, vendar ne po svojem idejno stilnem značaju, marveč predvsem kot pojav sam. Termin je prevzet prejkolesj po sočasni češki slovstveni zgodovini.⁴ Menda ga je prvi uvedel v slovensko literarno vedo Ivan Prijatelj v svoji disertaciji Studien zur Geschichte der slowenischen Wiedergeburt (Dunaj 1902). Za njim ga je prav tako v nemški obliki uporabljal v disertaciji Nikolaj Omersa.⁵ V slovensčini je termin uporabil Prijatelj v razpravi Duševni profili naših preporoditeljev,⁶ ki je predelana disertacija za namene akademskih predavanj na ljubljanski slavistiki v študijskem letu 1920/21. V tej razpravi moremo vsebino pojma rekonstruirati šele iz posameznih karakteristik dobe in osebnosti. Za knjižni ponatis razprave je Prijatelj dodal kratko uvodno definicijo: »Slovenski preporod — slovenska narodna renesansa — to se pravi, oni kulturni, zlasti literarni pokret, ki ima namen vzpostaviti Slovence kot samostojen narod, s primernimi kulturnimi, posebno literarnimi funkcijami, usmerjenimi proti cilju enotne narodne samozavesti, se začenja v drugi polovici XVIII. stoletja in se nadaljuje vso prvo polovico XIX. stoletja, nakar se mu v sredini istega stoletja pridruži politična prebujanja naroda, zahtevajočega svojo samoodločbo v državnopravnih sistemih.«⁷ Iz te karakteristike vidimo širok kulturnozgodovinski okvir Prijateljvega pojmovanja preroda, če pa pazljivo preberemo razpravo, vidimo, da je termin pri Prijatelju pravzaprav omejen na nekaj najbolj ozaveščenih ali literarno ustvarjalnih osebnosti. Tako mu izpeljanka »preporoditelj« pomeni po eni strani moža, svestega si svoje narodne pripadnosti in angažiranega v nacionalnem

² Fr. Kidrič: Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti, Lj. 1929—1938. Težišče Kidričevega prikaza starejše slovenske književnosti je v poglavju Prve preporodne generacije (str. 137—690), ki obsega kar štiri petine knjige.

³ J. Pogačnik: Zgodovina slovenskega slovstva II, Klasicizem in predromantika; Mrb. 1969. Isti in Fr. Zadavec: Zgodovina slovenskega slovstva; Mrb. 1973.

⁴ Pomembna informacija je utegnil biti članek W. Vondráka: Zur Renaissance der böhmischen Literatur zur Ende des vorigen Jahrhunderts; Archiv für slavische Philologie 1900, str. 46—52.

⁵ N. Omersa: Die Wiedergeburt der slowenischen Literatur in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts; Graz 1909 (rkp.).

⁶ I. Prijatelj: Duševni profili naših preporoditeljev; LZ 1921, str. 10—22, 77—90, 136—150, 204—222, 263—280, 329—345, 390—405, 455—470, 521—534, 588—603, 650—662, 714—729.

⁷ I. Prijatelj: Duševni profili slovenskih preporoditeljev; Lj. 1935, str. 1. Tudi v Izbrani esej in razprave Ivana Prijatelja I; Lj. 1952, str. 81.

ozaveščanju drugih, hkrati in v še odločilnejši meri pa kulturnega delavca, katerega obzorje zajema najnaprednejše idejne in literarne tokove v takratni Evropi ali vsaj v avstrijski državi. Od takšnega Prijateljevega pojmovanja pa vodi neposreden most k terminu razsvetljenstvo (in za mlajši del prerodne dobe romantika), ki ga je sočasno uvedel v zdaj preganjani obliki »prosvetljena doba« Ivan Grafenauer, uveljavili pa Prijateljevi akademski učenci.

Nekoliko drugače je pojmoval prerod Francè Kidrič. V razpravi Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih razdobjih je uvodoma zapisal: »Pod terminom: slovenski preporod razumem za dobo do srede 19. stol. pokret za izpremembo jezikovno-kulturne prakse na slovenskem teritoriju, pritegnitev novih, posvetnih pismenstvenih in literarnih panog v slovensko književno obravnavo ter regeneracijo slovenskega literarnega jezika na novih osnovah.«⁸ Tem trem karakteristikam slovenskega preroda v drugi polovici 18. stol. in v prvi polovici 19. stol., ki razodevajo široko kulturnozgodovinsko pojmovanje, je že leto dni kasneje v svoji literarni zgodovini pridružil še dve: »... tendence za paraliziranje predsodkov v sodbah o omalovaževanem jeziku; ... tendence za zbiranje knjig iz domače in sorodne sodobnosti in preteklosti, ki bi naj bile pripomoček za porast narodnega ponosa in za regeneracijo literarnega jezika.«⁹ Bolj kot te skope oznake pa so za Kidričevo pojmovanje preroda pomembne karakteristike preteklih obdobj, ki se mu zde bolj ali manj konstantne vkljub izredno široki in nenavadno delavni književni akciji slovenskih protestantov dvesto let poprej. Te karakteristične konstante slovenskega kulturnega položaja pred prerodom so po Kidriču »v glavnem posledica okoliščine, da se pokristjanjevanje Slovencev ni vršilo kot čista verskokulturna akcija, ampak jim pomagalo vsiliti pripadnost nemškemu političnemu, socialnemu in kulturnemu sestavu s tujejezičnim vladarjem, tujejezičnim dvorom in tujejezičnimi višjimi sloji.«¹⁰ Torej je po Kidriču prerod tisto slovensko kulturno gibanje, ki je radikalno pometlo s tisočletnimi presodki, kulturno zaostalostjo in mrtvilom, posledicami življenja v tuji državi. Pri tem pa za Kidriča ni odločilna niti siceršnja idejna niti literarno oblikovalna orientacija takrat delujočih literarnih delavcev. V takšnem pomenu se je pri nas termin ohranil v naš čas kot pomožna oznaka v literarnem zgodovinopisju.

Namen pričujočega razpravljanja ni nikakršen poskus oživljanja termina prerod kot periodizacijske oznake niti določevanje kakšnihkoli mejnikov delovanja kulturnozgodovinskih silnic, ki jih pojem obsega. Pač pa ga je pogojilo dvoje spoznanj:

- a) da je treba v literarnozgodovinskih raziskavah tisti kulturni proces, ki ga po Kidriču zajema pojem prerod, ločiti od drugih kulturnih in literarnih silnic, delujočih v isti dobi, predvsem pa od tega, kar označuje termin razsvetljenstvo, in
- b) da moramo glede na neka odkritja in spoznanja iz novejšega časa nekoliko drugače razlagati prelomni značaj dobe, kakor je to po takrat dostopnem gradivu sklepal Kidrič, oziroma da se moramo dokopati do določnejše podobe silnic, ki so sprožile nastanek slovenskega preroda.

Temeljnega značaja je zlasti drugi problem, ker poskuša vzpostaviti nova razmerja med poprejšnjim slovenskim kulturnim položajem na eni strani in prednim gibanjem na drugi.

Kidrič našteva med konstantnimi karakteristikami poprejšnjega kulturnega položaja na Slovenskem tudi tele točke:

— »vedno odprta možnost za nove doselitve nemškega elementa«, ki se »jezikovno-kulturno ni asimilirala večini, ampak donášal vedno nova pojačanja manjšini«;

⁸ Fr. Kidrič: Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih razdobjih; RDHV V—VI, Lj. 1930, str. 42.

⁹ Fr. Kidrič: Zgod. slov. slovstva . . .; Lj. 1929—1938, str. 140, 141.

¹⁰ Kidrič, Razvojna linija . . ., str. 48.

- »privilegirano stališče importirane nemščine« v najrazličnejših oblikah javnega udejstvovanja;
- »socialna degradacija slovenskega jezika« na jezik nižjih slojev;
- »omalovaževanje slovenščine po tujerodnih obiskovalcih in priseljencih«;
- »denacionalizacija inteligentov domačega porekla«;
- »zatemnjevanje slovenskega porekla, ko je šlo za odlične domače sinove«. ¹¹

V zadnjem času je prišlo v razvid slovenske strokovne javnosti nekaj novih virov, ki terjajo revizijo dosedanjih pogledov na kulturni položaj Slovencev v 17. stol. in v začetku 18. stol., torej prav za dobo, ki je neposredna predhodnica prerodnega gibanja. Predvsem gre za novo gradivo v zvezi z družbeno razširjenostjo slovenščine kot občealnega jezika, pa tudi za nove oblike njene javne in slovstvene rabe. Ker je Kidrič v citiranih postavkah poudarjal tujost višjih družbenih slojev na slovenskem etničnem ozemlju, njihovo stalno krepitev z novimi doseljenci in domačimi inteligenti, ki naj bi se s pridobljeno višjo izobrazbo začeli sramovati svojega porekla, in vse bolj odločilni omalovažujoči odnos do slovenskega jezika kot bistvene karakteristike predprerodnega časa, je primerjalno ovrednotenje novih zadevnih najdb pomembna in nujna naloga, ki jo bo seveda v pričujočem orisu mogoče začrtati le v obrisih.

V Avstrijski narodni knjižnici na Dunaju so se ohranile tri rokopisne knjige jezuitske proveniencije (Cod. 12407, 12408, 12409) brez naslovne označitve, ki vsebujejo zapisnike informativnih pogovorov s kandidati, ki so na Dunaju vstopili v jezuitski red. Med njimi je bilo tudi nekaj takih, ki so bili doma v slovenskih deželah, pa so se že pred vstopom v jezuitski red šolali na Dunaju. Po večini so bili to plemiči in meščani. Ker je bilo med vprašanji, ki so jih jezuiti zastavljali novincem, tudi vprašanje o znanju jezikov, je ta jezuitska »anketna knjiga« nenavadno dragocen vir za jezikovne razmere v višjih slojih na slovenskem etničnem ozemlju. S tega gledišča jo je že oddelel glasbeni in umetnostni zgodovinar Janez Höfler.¹² Našel je vsega dvainštirideset kandidatov s slovenskega etničnega ozemlja ali pa sinov preseljencev s tega ozemlja, ki so vstopili v jezuitski red med leti 1648 in 1737. Med njimi je bilo dvajset kandidatov s Kranjskega, ki so vsi govorili slovenščino; od teh jih je kar sedemnajst navedlo slovenščino na prvem mestu, kar bi po analogiji z drugimi narodnostmi pomenilo, da je bil to njihov materin jezik, pri štirih pa je to celo posebej poudarjeno z oznako »lingua nativa«. »Nemško so kranjski kandidati pač vsi znali, ne pa vedno najboljše ...; formulacije v odgovorih dajo slutiti, da nemščina ni bila jezik, ki bi jo moral Kranjec brez nadaljnje obvladati, ne glede na svoj slovenski ali nemški priimek, in včasih je njegovo primerno obvladanje tega jezika posebej omenjeno ...«¹³ Drugačna pa je podoba pri kandidatih iz drugih slovenskih pokrajin, kjer znanje slovenščine ni vedno navedeno, če pa je, je vselej na drugem mestu za nemščino na Štajerskem in Koroškem oziroma za italijanščino na jugozahodnem slovenskem obrobju. Žal pa je pri tej dragoceni statistiki upoštevan le majhen odstotek jezuitov s slovenskega ozemlja. Za popolno sliko bi morali poznati podobne zapisnike o kandidatih, ki so se pred vstopom v red šolali v kolegijih v Ljubljani, Trstu, Gorici, Celovcu in Gradcu, pa morda še v Varaždinu in Zagrebu. Pristopno izpraševanje so opravili verjetno v teh kolegijih; če pa so jih izprašali v preizkusnem domu sv. Ane na Dunaju (ali v preizkusnem domu v Trenčinu na Slovaškem), kjer so potem prebili dvoletno noviciatsko dobo, so zapisnike o njih hranili posebej in so današnji izgubljeni. Ilustrativni dodatek k navedenemu gradivu nam nudi podatek, da sta bila med jezuitskimi slovenskimi pridigarji tudi dva barona, Ludovik Neuhaus (?–1757), ki je bil slovenski misijonar v Celovcu (1751/52) in slovenski pridigar v Trstu

¹¹ Ibid., str. 49–52.

¹² J. Höfler: Iz neke jezuitske anketne knjige; Kronika 1973, str. 105–109.

¹³ Ibid., str. 106.

(1752—1754), ter Danijel Valvasor (1697—1756), ki je slovensko pridigal v Ljubljani (1734 do 1744), v Celovcu (1744/45) in v Trstu (1746—1748).¹⁴

Vsekakor bi bilo iz navedenega pretirano sklepati, da je veljala pri kranjskih plemičih tistega časa slovenščina za materin jezik, pač pa nam ti podatki govore o dvojezičnosti tega plemstva, pri kateri slovenščina še ni bila vrednostno zastopljena. S tem je tudi nekoliko osvetljena tista praksa, o kateri je pisal Jurij Japelj v svoji poslanici iz leta 1799, »ki velja že od nekdaj v tržaškem in kranjskem plemstvu, da se naj otroci že v nežni mladosti od slovenskih služkinj naučijo njih jezika in postanejo tako dvojezični.«¹⁵ S tem, da so se plemiči jezika učili od služničadi, še ni bilo določeno, da ga bodo uporabljali zgolj v občevanju z njo, kar dokazujeta vsaj navedena primera jezuitskih pridigarjev in kakor je mislil tudi Japelj.

Pomembnejša od teh podatkov o dvojezičnosti kranjskih plemičev in primernem znanju slovenščine pri plemstvu in meščanstvu z drugega slovenskega etničnega ozemlja pa je najdba korespondence med baronico Estero Maksimilijano Coraduzi, graščakinjo v Koči vasi na Notranjskem, in njeno hčerjo Marijo Izabelo, ki je bila v Trstu poročena z državnim baronom Ludvikom Antonom Marenzijem. Pisma so iz zadnjih dveh desetletij 17. stol. Dve pismi Marije Izabele Marenzi je že objavil sedanji lastnik korespondence dr. Pavle Merku v Trstu,¹⁶ sedemindvajset pisem matere pa je v pripravi za komentirano objavo. Tu naj navedemo le nekaj okoliščin, v katerih so pisma nastajala, da bo mogoče presoditi njihovo vrednost. Ester Maksimilijana je bila hči barona Andreja Prikhentalala, višjega koroškega deželnega davčnega prejemnika v Dravogradu in verjetno priseljenca od nekod z Nemškega. Mladost je preživela na očetovi graščini Suha pri Labotu, leta 1662 pa se je poročila z baronom Francem Henrikom Coraduzijem, solastnikom gradu Koča vas v bližini Starega trga pri Ložu. Ovdovela je že leta 1667. Podedovala je del gradu in ga obdržala še dolgo časa v solastništvu s sorodniki in znanci, čeprav so jo močno stiskali dolgovi. Po tem ko se je hčerka Marija Izabela omožila v Trst in je vstopila drugorojenka Terezija v samostan, je ostarela in bolehna mati ostala sama na podeželskem gradiču. Njen svet so bili redki služabniki in tlačani, njena uteha pa poleg še redkejših obiskov plemenitih sorodnikov in znancev pisma hčerki v Trst, polna tožb zaradi bolezni, nezgod in občutka zapuščenosti. Nemščino, ki je bila verjetno njen materin jezik, je v novem okolju že dodobra pozabila in se priučila slovenščine. Hči se nemščine očitno nikoli ni kaj prida naučila, dobro pa je osvojila jezik domačega okolja. Po njenih pismih bi lahko celo sklepali na nekakšno zadevno šolanje. V Trstu se je gotovo naučila italijanščine, toda ta je bila slejkoprej tuja njeni materi. Tako je bila slovenščina edini jezik, v katerem sta se lahko mati in hči sporazumevali, in njem sta si izmenjavali čustva, drobne vsakdanje novice in besede tolažbe.

Zaradi navedenih posebnih okoliščin, v katerih je nastajala ta edina ohranjena plemiška korespondenca v slovenščini, bi utegnili sklepati, da gre za enkrat in izjemen primer. Vendar so tu še dejstva, ki govore zoper takšno tolmačenje. Zgovorne so že ustaljene vljudnostne fraze, ki se zdaj v bolj osebno čustveno obarvani varianti, zdaj spet v bolj brezosebno konvencionalni ponavljajo iz pisma v pismo in dajejo slutiti, da gre za dokaj splošno razširjeno etiketo. Za zgled naj navedem začetek pisma Marije Izabele z dne 11. januarja 1690:

Cartana luba moja Gospa mate! Sem prejela Vaše gnade pismo no use, kar so me poslale. Bug ta im lonaj, kjer usele nas oskerbe. Nih dobrute mi im na bomo nekele otver-nile, ampak prosimo, naj zašafate z name, kjer im moremo služiti. Mene je serce žau, de se Vaša gnada žleht počutijo. Bug ta im daj nih to lubo zdrauje.»¹⁷

In še enako ilustrativni zaključek istega pisma:

»Druzega na uem, ampak iz mojem Gospudam jeno iz usa moja družina se im pohleuno perporočimo no ih kušnemo 1000 krat. Ostanem Vaše gnade... pokorno dejte...«¹⁸

¹⁴ Catalogus Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. J. 1735 do 1748, 1752—1754, 1757, 1758. Litterae Annuae Provinciae Austriae S. J. 1756 (rkp.); Bibl. Pal. Vind. Cod. 12.150, f. 139a.

¹⁵ SBL I, str. 384.

¹⁶ M. I. Marenzi: Dve pismi; Zaliv 1972, str. 8—17, 19 (z opombami P. Merkuja, ibid., str. 16—18, 20).

¹⁷ Ibid., str. 10. (Ta in drugi citirani odlomki starih tekstov so transliterirani iz bohoričice v gajico in malenkostno konvencionalno prirejani sedanjim zahtevam, predvsem v interpunkciji, pač zaradi lažje čitljivosti širšega kroga bralcev.)

¹⁸ Ibid., str. 14.

To naslavljanje in vljudnostne fraze pa ni bila nikakršna posebnost Coraduzijev, ampak so morale biti v tistem času splošno v navadi. Za dokaz te trditve naj navedemo le nekaj paralel k uvodni naslovitvi tega (»cartana luba moja Gospa mate«) in prvega pisma (»perserčena moja luba Gospa mati«) bronice Marije Izabele. Najdemo jih v pridigah o. Janeza Svetokriškega. Ob pogrebu plemkinje, »plemenite in vrle matrone«, je kapucin-ski pridigar nagovoril pokojnico tudi tako: »Zapustit si mogla tvojo žlahtno žlahto... inu cilu tvoja perserčniga Gospuda...« V imenu pokojnega velikega trgovca je spregovoril: »Morebiti, de je djal: moja luba perserčna žena, jest tebi perporočim moje danarje inu blagu...« In: »Moja perserčna žena, ti si bila vselej pruti meni dobrutliva...« Pri pogrebu deklice je govoril v njenem imenu: »Bodi potroštan, moj lubi oča, moja perserčna mati inu usa moja cartana žlahta...« V pasijonski pridigi pa nagovarja Jezus svojo mater Marijo: »O, izvolena, cartana inu perserčna moja mati!« Marija pa sina: »O, perserčni inu cartani moj sin!«¹⁹ Seveda pa bi problem slovenske plemiške in meščanske etikete terjal posebno razpravo.

Da je bila slovenščina glavni ali celo edini občevalni jezik družine Coraduzi, dokazuje tudi oporoka Gregorja Cerviča, župnika v bližnji Cerknici, s katero je vse svoje premoženje po smrti namenil »Gnadiue Gospe matere Ester Maximilliane fraierce Coradezin vdoue«, od katere je »veliko dobrote prejeu«, oziroma, če bi prej umrla, njeni plemeniti gospe hčeri.²⁰

Korespondenca baronic Coraduzijevih pa osvetljuje z novo lučjo tudi nekatere že dolgo znane tekste, ki pa so ostali v slovenski slovstveni zgodovini nezapaženi ali vsaj niso bili ustrezno interpretirani. Predvsem gre za posvetilno poslanico najplodnejšega slovenskega pisca druge polovice 17. stol. Matije Kastelca »Visoku rojeni, preduhouni gnadlivi gospej materi Joanni Susani Paradaisarci, priorci tega imenitniga divičniga velesalskiga kloštra u Gorenski strani«, s katero ji je posvetil svojo knjigo Bratovske bukvice sv. Roženkranca leta 1678. To je edino posvetilo knjige ženski osebi v tistem času in je za izjemo latinskih (kdaj tudi nemških) posvetil moškim zaščitnikom in podpornikom pisano v slovenskem jeziku. V njem Kastelec najprej pove, da je ustanovitelj reda, ki mu naslovljenka pripada, uvedel in razširil roženvenko pobožnost, katera se je priljubila tudi v Novem mestu. Tamkajšnjo bratovščino, ki ji je sam predstojnik, alegorično prisposodablja rožnemu grmu s cvetovi v treh barvah in nato galantno poklanja venec iz teh rož, namreč svojo knjigo, deviški naslovnici:

»Inu dokler divice za lubu imajo te rože inu njim narbule šlišijo inu se spodobijo ti krancelni taku pohleunu gori ofra inu čez da Gnadlivi Gospej Materi, kakor eni visoku vredni Priorci inu Patroni u tem iminitnim Velesalskim Klostru u Gorenski strani, polhinim teh divic, katerih gnadliva inu visoku vredna Gospa Mati so za eno preduhouno Mater naprej postaulena: uzamejo tadaj leta krancelc za dobru, njim od nas čez dan z andohtliviga serca, aku je lih majhen, viner je polhen skriunosti božjih, bodemo zagvišani, de u njih andohtljivih rokah inu u njih varuvajnu bude narbole frišan obstal inu ohranjen k večnimu času inu k spominu.«²¹

Ta galantna baročna poslanica nam v kontekstu z novo odkrito korespondenco notranjskih baronic priča, da je moralo biti v drugi polovici 17. stol. dopisovanje med plemkinjami in plemkinjam v slovenskem jeziku na Kranjskem razširjeno in ni bilo prav nič družbeno neprimerno, saj je bilo povsem umestno tudi v obliki tiskane literarne poslanice. Pri tem je treba poudariti, da je naslovljenka Kastelčevega posvetila pripadala kot grofica najvišji plasti kranjskega plemstva. Vse kaže, da je bila takšna občevalna praksa posledica majhne razširjenosti znanja nemščine tudi med pripadnicami visokih družbenih slojev oziroma da je bilo to znanje bolj pasivno kakor aktivno. Poznamo namreč primere, da so redovnice, po večini plemiškega porekla, brale nemške knjige in uporabljale nemške molitvenike, po drugi strani pa je ilustrativen primer prve dobe ljubljanskega samostana klaris, ko so morali zanje v škofiji pripraviti slovesne nagovore ob volitvi novih opatinj in obrazca za obred preoblačenja novink v slovenskem

¹⁹ Janez Svetokriški: Sacrum Promptuarium IV; Lj. 1700, str. 376, 405, 406, 416, 470, 471.

²⁰ M. Rupel: Prispevki k protireformacijski dobi 8, Cervičeva oporoka 1685; SR 1954, str. 193.

²¹ M. Kastelec: Bratovske bukvice S. Roženkranca; Lj. (1678—) 1682, f. As.

jeziku.²² Modest Golia je podoba, ki nam jo nudijo ti ohranjeni teksti, dopolnil na temelju drugega arhivskega gradiva: »Ti prevodi so bili zares potrebni, ker so bile ljubljanske klarise menda zelo natančne glede jezika. Vse pridige v cerkvi in nagovore zanje je imel njihov kaplan v slovenščini. Dolgo je to službo opravljal Jakob Globočnik. Pozneje je odšel od njih in je prišel drug... Toda s tem niso bile zadovoljne ker so se redovnice pri vizitaciji leta 1672 pritoževale, da njihov kaplan gotovo ni Kranjec, temveč Vipavec ali Italijan, ker ga slabo razumejo, saj ne govori kranjsko, ampak furlansko ali vipavsko.«²³

Ob vstopu posameznih imenitnejših plemenitašinj v samostan so izšli tudi v tisku govori, ki so jih imeli slavnostni pridigarji ob obredu njihove preobleke, in sicer v nemškem jeziku. Tako je npr. frančiškan o. Anton Lazari leta 1680 izdal slovesno pridigo ob vstopu grofice Sidonije Doroteje Gallenberške v mekinjski klariški samostan, leto kasneje pa podoben govor ob vstopu Ane Katarine Waldreichen von Ehren-Porten med ljubljanske klarise.²⁴ Po drugi strani pa imamo v zbirki pridig našega najboljšega baročnega pridigarja o. Janeza Svetokriškega kar štiri pridige ob preobleki ali zaobljubi novih nun.²⁵ Za natis je ta sloveči kapucinski pridigar skušal vsebino svojih govorov čim bolj posplošiti, saj je zbirko naslovil Sacrum promptuarium (Sveti priročnik) in je pridige namenil kot vzorce drugim, manj inventivnim pridigarjem. Zato je imena naslovljenk svojih pridig nadomestil z anonimnim N. Toda tam, kjer je bila pridiga ubrana na konkretne okoliščine, rod ali ime nove nune, tam je seveda moralo ostati tudi ime naslovljenke, sicer bi pridiga ne imela pravega pomena. Tako lahko razberemo, da je bila prva tovrstna pridiga namenjena preobleki grofice Jedrti Thurn, druga baronici Tereziji Engelshaus, ostali dve pa ženskama iz vrst nižjega plemstva, tretja morda meščanki, ker jo vika (med predstavniki plemstva je bilo v navadi onikanje). Te pridige pa niso bile namenjene v cerkvi zbranimu poslušalstvu različnih stanov, marveč so neposredno naslovljene novim nunam, o čemer pričajo pogosti direktni nagovori, kakršen je tudi tale na baronico Engelshaus:

»Nočem dalej z mojim slabem govorjenam uržoh biti, da bi mudili v leta paradiž priti. Gredo li, gredo li gnadliua gospodična v paradiž tiga svetiga kloštra, zakaj zdaj je peršla taista srečna ura, katero od vekoma g. Bug je izvolil za izveličajne njih duše, de bi sveti Duh jih v ta sveti klošter pelal; zatoraj vsi mi eno srečno rajžo jim voščimo, katera gvišnu ne more [drugačna] ampak srečna biti, dokler videm, de naručaj imajo Kristusa Jezusa, kateriga za svojga ženina so izvolili; leta pred vso nesrečo, škodo inu nevarnostjo jih bo obvarval.«²⁶

Iz navedenega lahko povzamemo, da slovenščina v 17. stoletju in morda še v začetku 18. stol. v najvišjih družbenih slojih vsaj na Kranjskem, torej v osrednjih slovenskih pokrajinah, ni bila socialno zaznamovan jezik, ki bi ga uporabljali samo v občevanju s služničadjo. Kranjsko plemstvo je bilo v tistem času v pravem pomenu besede dvojezično, pri čemer so seveda v teoriji in praksi ločevali med državnim nemškim jezikom, ki je bil tudi uradni jezik deželnih stanov in protokolarni jezik deželskih sodišč, in med deželnim slovenskim jezikom, ki so ga zaradi tega po deželi navadno imenovali »kranjski« in ki je bil verjetno glavni občevalni jezik v družinskem krogu in tudi vsaj v ženskih družabnih stikih. Gotovo pa je bila uporaba slovenskega jezika v družabnih stikih med plemiči, ki so bolj ali manj bivali stalno v Ljubljani, glavnem mestu tedanje vojvodine Kranjske, močno omejena v prid nemščini, medtem ko je po podeželskih gradovih prevladovala. Tako je bilo mogoče, da je v tem podeželskem grajskem okolju nastajalo tudi neko pesništvo v slovenskem jeziku, namenjeno predvsem zabavi, kakor nam pričata pred nedavnim odkrita zapisa pesmi v urbarju graščine Slatna na Dolenjskem.²⁷ Seveda je bilo stanje v drugih slovenskih pokrajinah dosti manj ugodno, saj je tam tudi kot deželni jezik s slovenščino vse bolj uspešno konkurirala nemščina, na jugozahodu pa italijanščina.

²² M. Rupel: Prispevki k protireformacijski dobi 4, Volitev opatice in nje investitura 1663; 5, Razglas o poteku opatičine službe 1666; 6, Dva obrazca ekskomunikacije okoli 1660–1666; SR 1954, str. 180–189.

²³ M. Golia: Slovenica I; SR 1958, str. 141.

²⁴ SBL I, str. 628.

²⁵ Janez Svetokriški, o. c., str. 100–149.

²⁶ Ibid., str. 123.

²⁷ Nova verzifikacija iz leta 1712; JIS 1973/74, str. 218–249 (zlasti J. Koruza, O doslej neznanem slovenskem pesnjenju v dobi pred Pisanicami, str. 221–233).

S stališča teh novih spoznanj, do katerih nam je utrlo pot novo odkrito gradivo, bo treba tudi ponovno pretehtati in ustrezneje interpretirati tista mesta v zgodovinskih in topografskih delih Janeza Ludvika Schönleba in zlasti Janeza Vajkarda Valvasorja, ki govorijo o Slovincih sploh in o Kranjcih posebej, o njihovih jezikovnih razmerah ter o pisment in literarni rabi jezika.²⁸ Doslej sta bila namreč omenjena polihistorja 17. stol. naš glavni vir in prva avtoriteta, kadar se je pisalo o jezikovnih razmerah tistega časa na Kranjskem. Že kar aksiom je postala v našem občem mnenju zadevna Valvasorjeva izjava: »Vendar vladata prav povsod dva jezika, namreč slovanski in nemški. Le-ta pa je v rabi večinoma le pri plemičih in izobražencih; tudi vse pravne zadeve se vodijo v nemščini, vsi spisi in pisma se pišejo v tem jeziku. Slovenščino pa uporabljajo kmetje in drugi preprosti ljudje.«²⁹ Ker je Valentin Vodnik (dobrih sto let pozneje!) zapisal v Popisovanju Krajnske dežele, da je »gospoda . . . večdelj nemške rodovine, kmetje pak slovenske«,³⁰ se je ustalilo tolmačenje o nemštvu višjih družbenih slojev in slovenstvu nižjih. Vendar stvar ni tako preprosta. Ze s pritegnitvijo druge, manj pogosto citirane zadevne Valvasorjeve izjave se navidezno nasprotje med našimi dosedanjimi izvajanjem in Valvasorjevimi trditvami vidno omili: »Kar zadeva jezik te dežele, je različen in težko se bo našla dežela, kjer bi bilo toliko jezikov v rabi kakor tu. Pravi splošni jezik je kranjski; poleg tega pa se govori tudi po ilirsko, toda nekoliko skvarjeno in ne povsem čisto; tretjič hrvaški; četrtič slavonski; nato tudi po dalmatinsko, kočevsko, istrsko, italijansko, furlansko in nemško. Vendar govori vse plemstvo na sploh po nemško, tudi po kranjsko in italijansko. Vse sodne razprave se opravljajo v nemškem jeziku, tudi vsa pisma se pišejo nemški.«³¹ Torej je bil vesplošni občevelni jezik slovenski (v citatu ga je poudaril že Valvasor). Da pa je Valvasor posebej omenjal nemško občevanje med plemiči in ob tem skromno pristavil, da se poslužujejo tudi slovenskega in italijanskega jezika, je razumljivo, saj je bila njegova knjiga namenjena celotnemu nemškemu kulturnemu območju, ki mu naj predstavi Kranjsko deželo. In pri tem si je Valvasor nedvomno prizadeval, da bi zabrisal vse, kar bi kazalo na provincializem kranjskega plemstva. Zato je tudi najel nemškega lektorja in dopolnjevalca besedila Erasma Franciscija. Tudi z nemščino v sodstvu in v pisanju je podobno. Valvasor je pri tem mislil predvsem na najvišje deželne urade in sodišča, ki so poslovali dosledno v nemščini (razen v primerih, ko so imeli opraviti s človekom, ki nemščine sploh ni razumel), saj je bila ta državni uradni jezik; deželna sodišča pa so morala vsaj pri razpravah uporabljati slovenščino, saj so imela praviloma opraviti z nemščine neveščimi ljudmi. Valvasorjeve izjave o nemščini v »spisih« in »pismih« se v kontekstu predvsem nanašajo na uradne spise in dopise, gotovo pa ne izključno na te. Pri tem pa je treba poudariti, da je Valvasor v »slovstvenozgodovinskem« poglavju svoje Slave vojvodine Kranjske skrbno zabeležil vsak tiskani ali rokopisni slovenski tekst, za katerega je vedel, in pri tem ni nikoli tolmačil njegovega pojava za nekaj izjemnega. Na neko ustaljeno pismeno rabo slovenščine pa je Valvasor mimogrede opozoril na primer v popisu trga Bele peči, o katerem pravi, da se imenuje tudi v »kranjskem jeziku« Weissenfels, le da se piše to Beisenfels.³² Potemtakem Valvasorjevega navajanja slovenskih krajevnih imen ob nemških ne bi smeli imeti za njegovo osebno naklonjenost slovenskemu jeziku, ampak za posledico neke splošnejše prakse. Ta problem pa bi zahteval posebno preučevanje.

Še dosti ugodnejši položaj kot med plemstvom pa je imela slovenščina pri meščanstvu, predvsem spet na Kranjskem. Novo arhivsko gradivo je pokazalo, da so sodniki večine kranjskih mest, torej najvišji predstavniki meščanstva, službeno prisegli v slovenščini še sredi 18. stoletja.³³ Leta 1750 so prisegli v nemščini le mestni sodniki iz Ljubljane, Novega mesta in Krškega, drugi pa v slovenščini. V naslednjih letih se je priseganje v slovenščini naglo umikalo nemškemu. Zadnji je leta 1771 slovensko prisegel sodnik iz Kostanjevice na Dolenjskem.³⁴ Seveda priseganje v nemščini ni znak, da bi prisegajoči ne znal slovensko, marveč obratno, da je slovenski sodnik, čim je kolikor toliko obvladal

²⁸ Doslej je to najizčrpnje storil Fr. Kidrič, Razvojnina linija . . . , str. 72–89.

²⁹ M. Rupel: Valvasorjevo berilo; Lj. 1951, str. 111.

³⁰ V. Vodnik: Izbrano delo; Lj. 1970 (Kondor 116), str. 79.

³¹ Valvasorjevo berilo, str. 17.

³² J. W. Valvasor: Die Ehre des Herzogtums Krain XI, str. 641.

³³ Pregled upošteva mesta Crnomelj, Kamnik, Kostanjevica, Kranj, Krško, Ljubljana, Lož, Metlika, Novo mesto, Radovljica in Višnja gora; izvzeta so Devin, Idrija, Kočevje, Skofja Loka (posest freisinskih škofov) in istrska mesta.

³⁴ P. Ribnikar: Slovenska prisežna obrazca iz srede 18. stolteja; JiS 1973/74, str. 260–262.

nemščino, prisegel v uradnem jeziku, kar pa še ni bilo jamstvo, da je tudi uradoval v nemščini, še manj, da je v nji družabno občeval. Najzgovornejši zgled za to nam nudijo podatki o Novem mestu, enem od treh kranjskih mest, katerih sodniki so prvi zapri-segli v nemškem jeziku. Leta 1785 je novomeški magistrat res zaprosil cerkvene oblasti, da bi se v novomeške cerkve uvedle tudi nemške pridige, in prošnjo utemeljeval s trdit-vijo, da dve tretjini meščanov govorita nemško in da jih mnogo slovensko sploh ne razume. Toda to je bil že približno isti magistrat, sestavljen po večini iz novo priseljenih Nemcev, ki so si lastili v njem prvo besedo, proti kateremu so se leta 1788 pritožili doma-čini. Tako si lahko navedeno trditev razlagamo, da sta pač takrat že kaki dve tretjini Novomeščanov razumeli nemško (gotovo rezultat novega šolstva), nekaj novih priseljen-cev pa še ni znalo ali pa sploh ni hotelo razumeti slovenščine. Drugače si sploh ne bi mogli razložiti dejstva, ki ga prav tako navaja ta prošnja, da do takrat v novomeških cerkvah sploh ni bilo nemških pridig, temveč le slovenske.³⁵ Takšna podoba jezikovnega stanja v Novem mestu druge polovice 18. stol. se nam dopolnjuje s tem, kar je leta 1776 zapisal grof Emanuel Torres v poročilu o kranjskih šolskih razmerah. Skrajno negativno je namreč označil delo novomeške frančiškanske gimnazije, češ da so frančiškani »skoraj ex instituto izključeni od lepih ved, in v istini v Novem mestu ne govoré nemščine, slabo latinščino pa mladini s palico vbijajo«. ³⁶ Gotovo pa je bila poprej raba slovenščine v Novem mestu še bolj vsesplošna, zaradi česar je razumljivo, da se je Matija Kastelec v svojih delih, kolikor so se nam pač ohranila, posluževal ob slovenščini le latinščine, ne zasledim pa v njih nobene nemške besede (razen germanizmov v slovenskih bese-dilih). Tako bi tudi sodili, da novomeški mestni sodnik v svoji vsakdanji uradni praksi ni kaj prida uporabljal nemščine, dasi je potreboval njeno znanje za protokoliranje in uradno dopisovanje, za kar pa je imel tudi ustrezno izobraženega pisarja.

Tako tudi iz najbogatejše zbirke prisežnih obrazcev za mestne funkcionarje in usluž-bence, ki jo vsebuje prisežna knjiga mesta Ljubljane iz prve polovice 17. stol., ne mo-remo sklepati, da so bili slovenski samo nižji sloji mestnega prebivalstva, ker so le obrazci za nižje službe slovenski. Pač pa nam to govori, da nižji mestni uslužbenci niso znali drugega jezika mimo slovenščine, medtem ko je odličnejše meščanstvo ob sloven-ščini obvladalo tudi nemški jezik. Ob teh dveh pa je bila v Ljubljani takrat dokaj raz-širjena še italijanščina. V tem kontekstu se nam nič več ne zdi problematična motivacija deželnih stanov, ki so leta 1675 zavrnilo prošnjo nekega učitelja jezikov, češ »da se v Ljubljani že vsakdo doma nauči treh jezikov: slovensko, nemško in italijansko«. ³⁷ Da je bila asimilacijska moč slovenskega življa v Ljubljani takrat še zelo trdna, nam pričata dva primera sinov nemških priseljencev. Janez Ludvik Schönleben (1618—1681), učenjak, ki je napisal vrsto zgodovinskih del v latinščini, izdal več nemških pridig, v slovenščini pa priredil le novo izdajo lektorarja (1672), je v uvodu k zbirki nemških postnih in nedeljskih pridig zapisal, »da mu nemščina ni materinščina«. ³⁸ Jezuit Franc Siezenheim (1658—1714) je bil slovenski pridigar v ljubljanski stolnici in je imel kot cerkveni go-vornik velik uspeh. ³⁹

Razmere, kakršne nam odkriva navedeno in še drugo podobno gradivo, so bile v 17. in na začetku 18. stol. vsaj na Kranjskem dovolj ugodne, da bi pričakovali večjo literarno rabo slovenščine, kakor nam jo izpričujejo ohranjeni teksti. Pri tehtanju in ocenjevanju tega vprašanja pa se ne smemo več zapirati v ozke na-cionalne aspekte niti oklepati strogo filološko-pozitivističnega sumiranja znanih nam publikacij in tekstov, marveč se ga moramo lotevati v vsej njegovi kom-pleksnosti in zgodovinsko dialektični povezanosti dejstev in okoliščin. Seveda pa je to glede na stanje slovenskih literarnozgodovinskih raziskav prav za ta čas še predvidoma dolgotrajen posel. Na tem mestu naj zadoščajo samo neka-tere načelne ugotovitve in opozorila na nekatera dejstva. Najprej je treba po-jasniti, da se nismo zgoraj zadrževali le ob vprašanju rabe slovenščine v višjih

³⁵ I. Vrhovc: Zgodovina Novega mesta; Lj. 1891; str. 146.

³⁶ J. Apih: Ustanovitev narodne šole na Slovenskem; LSM 1894, str. 296.

³⁷ J. Grušen: Šola pri sv. Nikolaju in ljubljansko nižje šolstvo po reformacijski dobi; Carniola 1915, str. 10.

³⁸ SBL III, str. 240.

³⁹ SBL III, str. 307, 320.

družbenih slojih (plemstvu, duhovščini in meščanstvu) zaradi tega, ker je bila ta raba doslej pretirano omejevana ali celo zanikana, ampak predvsem zato, ker so zaradi takratnega stanja šolstva in izobrazbe ti sloji predstavljali edinega konzumenta literarnih stvaritev (z izjemo tradicionalnega usnega slovstva). Pri tej ugotovitvi pa je treba spet ločevati med inteligenco, ki so jo predstavljali duhovščina, le del plemstva in tanka vrhnja plast meščanstva (izzvzeti pa moramo ženski spol v celoti), polinteligenco, pri kateri pa izobrazba ni segala kaj dosti nad pismenost, in nepismenimi, ki jih je bilo gotovo še mnogo vsaj med mestnim prebivalstvom manjših mest.

Najvišji kulturni sloj, izobraženstvo, je v obravnavanem času oblikoval po vseh avstrijskih deželah jezuitski red s svojo dosledno izoblikovano metodo in organizacijo, ki je zajemala vse srednje in pretežno tudi visoko šolstvo. Ta sistem izobraževanja je temeljil na humanističnem latinizmu in strogem katolištvu po-reformacijske dobe. V tej izobrazbi pa je imela trdno in vidno mesto literarna vzgoja. V šoli in ob njej so jezuiti hoteli zadostiti višjim kulturnim potrebam z latinskim šolskim gledališčem, za katerega so sami po trdnih idejnih in poetičnih normah pisali dramska dela. Pri tem so gojence — izvajalce teh uprizoritev — vadili v govorjeni latinščini in v lepih manirah, hkrati pa delovali versko vzgojno in nravstveno vzpodbudno na občinstvo. Pri samem pouku v gimnaziji so jezuiti usmerjali gojence k posnemanju izbranih antičnih avtorjev v retorični prozi in v verzih ter k novolatinskemu priložnostnemu pesnjenju. Tako vzgojeni izobraženci so tudi pozneje v prigodne namene pisali latinske verze. Ker je bila še od srednjega veka latinščina tudi jezik teologije, filozofije in znanosti in ker je bil monopolistični položaj latinščine kot »bukovskega« jezika⁴⁰ v avstrijskih deželah, pač zaradi sožitja več narodov, dlje časa ohranjen kakor drugje v Nemčiji in zlasti kakor drugod po zahodni Evropi, so bile možnosti za razvoj narodnih jezikov močno omejene. Prav zaradi takšnih okoliščin pa ni več na mestu izogibanje slovenske literarne zgodovine latinski književni tvornosti Slovencev in na slovenskem etničnem ozemlju. V tem primeru namreč ne gre za »tuje-jezično« ustvarjalnost, marveč za uporabo jezika, ki je po ustaljeni praksi veljal za najvišji kulturni in knjižni jezik, ki pa je bil hkrati še mednaroden (pravzaprav nadnaroden). Tisti, ki so takrat pisali latinski, in to je bila večina naših piscev, se s takšnim izborom knjižnega jezika niso obračali proti lastnemu narodu, še manj so se česa takega zavedali. Izločevanje latinizma iz nacionalnih literatur za starejša obdobja je dediščina narodnostno političnih tendenc ali napačne metodološke doslednosti in ga ne le Poljaki, ki zaradi lastne državnosti pač nikoli niso mogli v njem videti tujosti, ampak tudi Čehi in Hrvatje uspešno premagujejo. Pri preučevanju novolatinskega pesništva so prišli celo do zanimivih ugotovitev o njegovi povezanosti s sodobno stvarnostjo. Tako je češki literarni zgodovinar in teoretik Josef Hrabák zapisal o njihovi humanistični latinski literaturi: »Ne more biti sporno, da ta ustvarjalnost pripada češki literaturi, pa čeprav ni pisana češki. Tudi se ne more pavšalno soditi, da bi stala zunaj problematike časa; pogosto se ukvarja s češkimi problemi in nekatere razvojne tendence se v nji celo jasneje pojavljajo kakor v češko pisani literaturi. Tudi ni njena neljudskost tako izrazita, kakor bi se dozdevalo na prvi pogled.«⁴¹

⁴⁰ Oznaka slovenskih protestantskih piscev (Trubarja, Dalmatina) za latinščino kot knjižni jezik (Pleteršnik I, str. 70).

⁴¹ J. Hrabák: Starší česká literatura, Uvod do studia; Praga 1964, str. 130.

Nemščina je v času, ki nas tu zanima, že davno izrinila latinščino iz državne uprave in sodstva, medtem ko je bila v ustreznih cerkvenih organih še vedno uradni jezik latinščina. Kot državni jezik je nemščina pridobivala na veljavi z vse bolj izrazitimi absolutističnimi tendencami avstrijskih vladarjev zlasti v 18. stol., in to tudi v drugonacionalnih vojvodinah, kakršni sta bili povsem Kranjska in grofija Goriška ter samostojno mesto Trst z okolico, deloma pa Štajerska in Koroška. Kot knjižni jezik se je nemščina na slovenskem etničnem ozemlju uveljavljala v tistem času predvsem v primerih, ko literatura ni hotela biti omejena na inteligenco, pa je hkrati hotela imeti odmevnost v širšem geografskem prostoru. To velja razen za versko literaturo še za novičarske tiske (letake, poskus časnika), za dramatiko potujočih gledaliških skupin, predvsem pa za topografske in polihistorske predstavitve rodne dežele in njenih znamenitosti, namenjene bolj svetu kakor domačim interesentom (najpomembnejše delo te vrste je Valvasorjeva Slava vojvodine Kranjske). Seveda pa je vsa ta književnost računala tudi na domače uporabnike (bralce), v narodnostno mešanih deželah bolj, na Kranjskem in Primorskem manj.

Italijanščina je imela nekoliko drugačen položaj, predvsem pa drugačno funkcijo v kulturnem življenju na Slovenskem. V primorskih mestih je bila tudi uradni jezik, vendar brez državne podpore. Kot literarni jezik pa se ni uporabljala pretežno namembnostno, kakor nemščina, ampak je uživala posebno upoštevanje po vseh avstrijskih deželah. Od sredine 17. stol. so italijanski komedijanti, zlasti pa italijanski operisti uspešno osvajali avstrijski kulturni prostor, pri čemer je bilo naše ozemlje kot bližnji sosed te dejavnosti posebej deležno.⁴² Še drugačen pomen pa je imel odmev delovanja italijanskih akademij za oblikovanje podobnih družb in za znanstveno in kulturno dejavnost sploh, saj je bila katoliška Avstrija takrat zaprta pred protestantsko Nemčijo in se je branila vsakršnih kulturnih pobud od tam, sama pa je bila kaj malo tvorna, še manj inventivna. Tako so pri nas pobude iz Italije preprečevale, da nismo bili provinca kulturno provincialnega avstrijskega središča. Razen tega je bil italijanski kulturni vpliv takrat brez sleherne sence raznarodovalnih teženj, kar kaže predvsem dejstvo, da se naša nacionalna zahodna meja v tistem času sploh ni premaknila kljub velikemu vplivu italijanske kulture in kljub številnim priseljencem iz Italije. Zdi se, da je bila italijanska kultura na Slovenskem pozneje nekaj časa celo ščit pred pojavljajočimi se nemškimi raznarodovalnimi tendencami (npr. Zoisovo forsiranje italijanskih operistov ob naraščajočem pritoku nemških gledaliških skupin).

Slovenščina (bodisi v formirani obliki knjižnega jezika ali v narečnih variantah) se je uporabljala pri vseh kulturnih dejavnostih, ki so bile namenjene domačim uporabnikom v najširših družbenih slojih. Njeno kultivirano govorno obliko je gojila predvsem cerkev, in to v večji in skrbnejši meri, kakor se je to doslej v slovenistiki upoštevalo. Te dejavnosti so bili deležni tudi nepismeni sloji bodisi kot poslušalci rednih ali priložnostnih pridig v cerkvi (najbolj množična oblika), kot gledalci verskih iger (pasijonska procesija), kot udeleženci cerkvenega petja ipd. O knjižni rabi slovenščine pa je po eni strani odločala pismenost, po drugi pa neznanje latinščine in živih tujih jezikov. Ta dva te-

⁴² Za Ljubljano je to raziskal S. Skerlj, Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih, Lj, 1973.

meljna kriterija sta najlepše razvidna iz Paglovčevega predgovora k Tobijevim bukvam leta 1733: *Historijo od tiga stariga svetiga Tobija* (se je potrebno zdelo) *na krajnski jezik preložiti nu tim gmajn ludem, kir nemšku ne znajo, h branju . . . naprej položiti.*⁴³ Torej je bila ta književnost namenjena predvsem meščanom in tržanom, ki so imeli primitivne šole in niso znali tujih jezikov, pa tudi ženskemu svetu iz višjih slojev. Hkrati pa lahko iz navedenega citata posredno sklepamo, da se takrat na splošno ni čutila potreba po slovenskih prevodih ali originalnih delih tistih vrst, ki bi utegnile zanimati le tiste bralce, ki so tako in tako sposobni ta in takšna dela brati v tujih jezikih. Tako nam je tudi laže razumljivo, zakaj se pravo leposlovje v tistem času v slovenskem jeziku ni moglo razviti. Bilo je pač domena višjih družbenih slojev, ki pa je potrebi po njem lahko zadostilo s tujejezičnim berilom. Srednjemu sloju, ki mu je takrat bila prvenstveno namenjena književnost v slovenskem jeziku, pa so odrekli potrebo po zabavnem čtivu, oziroma so tudi to vezali na versko utilitarnost. Tako je lirsko pesništvo nadomeščala duhovna pesem in zlasti še njen najmanj dogmatičen žanr spodbudnih pesmi,⁴⁴ epsko pesništvo je zastopano v svetniških pesmih in verzificiranih zgledih (eksemplih),⁴⁵ od groteskne drastike in grobih šal potujočih komedijantov naj bi odvrčala duhovna dramatika popularnejše vrste⁴⁶, pripovedna proza je bila omejena na drobne zgledne zgodbe.⁴⁷ Pa še od tega je bilo malo namenjenega neposrednemu branju. Povečini so bile publikacije, ki so vsebovale takšne tekste, namenjene duhovščini kot priročniki za pomoč pri pridiganju in katehетиki, da so nauke ponazorili s primernimi prijetnimi zgledi in da so učili nepismene vernike peti s katoliškimi nauki skladne pesmi. Literatura, ki ni bila tako pogosto uporabljana v katehетиčne namene in ki tudi ni bila namenjena branju, kakor na primer verske igre, je ostajala v rokopisih. Pa tudi marsikaj drugega je ostajalo v rokopisu, ker se ni našel mecen, da bi omogočil izdajo. Včasih je bil za možnost natisa potreben prevod v latinščino. Zanimiv primer takšne različnosti ustne in književne prakse so pridige Andreja Klemenčiča (1655—1725), ki jih je govoril v ljubljanski stolnici v slovenskem jeziku, leta 1714 pa izdal v knjigi v latinskem prevodu.⁴⁸

Drugačno obliko literarne rabe slovenščine nam izpričuje že omenjena verzifikacija iz slatenskega urbarja. Gre za povsem posvetno literaturo višjih družbenih slojev. Ta pa se je po ustaljenih poetoloških normah tistega časa služevala treh stilov, pač glede na izbrano snov, literarne vrste in oblike, v premem govoru pa glede na razredno pripadnost govorečih oseb v družbeni hierarhični lestvici. Tako se je v takratni literaturi kmet predstavil v robati in pogosto karikirano grobi govorici, kakršno uporabljata pijani mož in žena v

⁴³ Kidrič, Razvojna linija . . ., str. 93, op. 5.

⁴⁴ J. Koruza: Monografija o elegiji v slovenski literaturi; JIS 1974/75, str. 223—225, 314—316.

⁴⁵ J. Koruza: O začetkih slovenskega pesništva; JIS 1971/72, str. 227.

⁴⁶ J. Koruza: Slovenska dramatika in gledališče v obdobju baroka; X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Zbornik predavanj, Lj. 1974, str. 115—127.

⁴⁷ Najštevilnejše so take zgodbi zastopane kot eksempli v pridigah in versko moralistični prozi. J. Pogacnik, Zgodovina slovenskega slovstva I, Mrb. 1968, str. 180 opozarja po Valvasorjevi bibliografski beležki na Kastelčevo zbirko »sedemsto zgledov za rabo pridigarjem« Viridarium exemplorum, ki pa je žal izgubljena. Nobene sledi ni tudi za zagonetno knjižico, ki jo je imel očitno v rokah Janez Trdina in jo v Pre-tresu slovenskih pesnikov tako-le opisal: »Drugo umetno delo v tej reči smo dobili v Blagajevih bukvicah in sicer jutro pesem k materi božji. Pa ne le pesem sama na sebi ni dosti vredna, ampak tudi jezik je silno popačen, čeravno nekoliko manj kakor v Trubarjevih in Kastelčevih knjigah, med katerima je Blagaj svoje zelo neznane povestice na svetlo dal.« (ZD IV, Lj. 1952, str. 189.)

⁴⁸ SBL I, str. 461.

dialoški Eni lepi pejsmi ad eniga pejaniga moža ino žene.⁴⁹ Medtem ko je ta pesem tipičen primerek »nizkega stila«, sodi druga pesem iz istega vira, vložnica, v kateri zapeljano in zapuščeno dekle, po analogiji s podobno nemško pesmijo v istem rokopisu⁵⁰ očitno srednjega stanu, toži svojo bol v bolj izbranim besedju »srednjega stila«. S takšnim zavestnim izborom »srednjega stila« si tudi lahko ustrezneje razlagamo slovenščino v Frankopanovem prevodu Molièrove komedije Georges Dandin, kakor pa se to da z razširjeno tezo o zgolj komičnem učinku slovenščine v hrvaškem kulturnem okolju. Vprašanje je namreč, če je knez Frankopan res namenil prevod komedije hrvaškemu ambientu, saj bi naj po Dolničarjevem sodobnem pričevanju po uspešno izvedeni zaroti postal fevdalni gospod Kranjske.⁵¹ Seveda ima jezik komedije tudi v tem primeru komično označen značaj, vendar ne v narodnostnem, marveč v socialnem smislu. Iz Dolničarja vemo tudi za predpustne zabavne prireditve kranjskega plemstva v Ljubljani,⁵² v katerih je morda imela svoje delež tudi slovenščina vsaj v funkciji »nizkega stila«; z dokajšnjo verjetnostjo bi to lahko sklepali za parodistično uprizoritev kmečke svatbe. Pa tudi iz »visokega stila« slovenščina ni bila povsem izključena; v eni izmed prigodnih pesmi v čast Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske, ki so natisnjene na čelu prve knjige tega velikega dela, se posebljena dežela Kranjska zahvaljuje v pridvignjeno ubranih slovenskih in latinskih verzih Valvasorju, da jo je odkril svetu. Pesem, podpisana z imenom Jožef Zizenčeli, domnevnim psevdonimom Franca Siefertma,⁵³ je uvrščena na dovolj ugledno mesto, takoj za latinske verze Pavla Vitezovića in obsežno nemško odo priznane avstrijsko-bavarske pesnice baročne dobe Katarine Regine Greiffenberg-Seisenegg. To je edini primer iz tistega časa, da je bila v povsem posvetne literarne namene uporabljena slovenščina tudi natisnjena, drugo je ostalo v rokopisih in se nam ohranilo le v skromni meri.

Takšne jezikovne in literarne razmere v 17. in v začetku 18. stol. na Slovenskem so vsakemu jeziku hierarhično določale in zamejevale vlogo in funkcijo. Mesto slovenščine v njih je bilo sicer omejeno, vendar nikakor ne vrednostno zaznamovano. Pot do višjih kulturnih nalog ji je zapirala predvsem latinščina, kar pa ni bilo v avstrijskih razmerah nič izjemnega. Vendar v takšnih ustaljenih razmerah ni bilo danih posebnih možnosti za spremembo literarno jezikovne prakse v smeri slovenskega narodnega preroda. Saj tudi nemščina v Avstriji, čeprav državni uradni jezik, ni imela kaj dosti pomembnejšega kulturnega položaja. Zato so se morale najprej uveljaviti različne družbene silnice, ki so tako hierarhično določene kulturne razmere v celotnih avstrijskih razmerjih načele in omajale, da so nastali pogoji tako za nemški (v avstrijskem okviru) kakor tudi za slovenski prerod.

Na prehodu iz 17. v 18. stoletje zaznamujemo vrsto odločilnih zgodovinskih dogodkov. V osemdesetih letih prvega je bila zadnja velika invazija turške vojske na avstrijsko ozemlje, ki se je razpletla z vrsto turških porazov in z avstrijsko osvojitvijo velikih

⁴⁹ J. Kos — E. Umek: Dve slovenski pesmi iz drugega desetletja 18. stoletja; JIS 1973/74, str. 218—220.

⁵⁰ D. Ludvik: Jankovičev »Liebeswechsel« iz leta 1712; JIS 1973/74, str. 244—249.

⁵¹ »1670. April. V Ljubljano je prišel grof Frankopan in si vse ogledal; vozil se je pogostoma, toda sam, na izprehod. Ni bil tu nad 3 dni. Njemu bi morala neki dežela pripasti po delitvi.« (V. Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718, IMK 1901, str. 24.)

⁵² S. Škerlj, o. c., str. 87, op. 20.

⁵³ M. Miklavčič v SBL III, str. 320.

novih ozemeljskih površin na jugozahodu. V prvem desetletju 18. stoletja je bilo udušeno separatistično osvobodilno gibanje Madžarov. Po drugi strani pa so Habsburžani izgubili dediščino španske krone, kar je imelo za posledico popolno osredotočenje njihovih interesov na avstrijske dežele. Vzporedno s temi dogajanjmi so se določno pokazale tudi absolutistične in centralistične tendence dunajske vlade s težnjo po čim trdnejši povezavi vsega avstrijskega ozemlja: »Izražala se je... v postopnem uvajanju enotnega imena Avstrija ali avstrijske dežele za vse dežele pod oblastjo avstrijske veje Habsburžanov (zlasti po l. 1687), kar se je zaključilo l. 1711 z uvedbo izraza ‚Avstrijska monarhija‘ (Austria Monarchia, Monarchia Austria) v uradne dokumente.«⁵⁴ Za zaustavitev velikega nazadovanja gospodarstva in za trdnejšo notranjo povezavo države se je začela izvajati načrtna merkantilistična politika po francoskem vzorcu. S tem pa je bil sprožen proces nezadržnega odmiranja fevdalnega družbenega sistema in postopen dvig družbenega pomena meščanstva. V vsem tem dogajanju pa je pridobivala v državi nemščina kot jezik vladajočega naroda in vladarske hiše vse večjo vlogo, vzporedno pa so jeziki drugih narodov v državi bolj in bolj izgubljali pozicije, ki so jih imeli dotlej. Ta proces se je odločilneje začel za cesarja Karla VI (1711—1740), se stopnjeval v času vladanja njegove hčere Marije Terezije (1740—1780) in dosegel sistemsko doslednost za vlade Karlovega vnuka Jožefa II (1780—1790). Istočasno in povezano pa je potekal drug proces postopnega širjenja obzorij ne le v avstrijskem središču, ampak tudi v posameznih deželah. Omogočile so ga vse boljše in boljše prometne in trgovinske povezave znotraj države in navzven, začetek teh gospodarskih preobrazb pa pomenijo nekateri ukrepi Karla VI, ki so bili zelo pomembni tudi za slovensko etnično ozemlje: »Leta 1717 je proglasil svobodo plovbe na Jadranskem morju, obljubil tudi domačim in tujim ladjam, ki bi prišle v njegova pristanišča, varstvo proti vsaki tuji sili, izgradnjo cest do pristanišč, podporo manufakturam v svojih deželah in uzakonitev trgovskega in meničnega prava... V zvezi z mirom v Požarevcih je dosegla Avstrija tudi ugodno trgovsko pogodbo s Turčijo, ki je omogočila, da je še razširila že starejše trgovske zveze med obema državama. Leta 1719 sta bili končno proglašeni pristanišči Trsta in Reke za svobodni pristanišči...«⁵⁵ Vse to je dajalo možnost novih razgledov in vse bolj odpravljalo poprejšnjo zaprtost slovenskega ozemlja. Novi utrip življenja pa je za nekaj časa tudi postavil v ospredje zanimanje za gospodarska vprašanja in odvrčal ljudi od izživljanja v kulturi, ki je tako bohotno uspevala v poprejšnjem razdobju (v Ljubljani zlasti znanstveno in latinistično delovanje Academie Operosorum).

V tem času in zaradi takšnih okoliščin so že začeli posamezniki premišljevati o nezadostnosti ali že kar neustreznosti podedovane hierarhične strukture kulturnega življenja. Prvi, ki je začutil nevarnost novih razmer za nadaljnji razvoj slovenskega knjižnega jezika, je bil kapucin o. Hipolit Novomeški (pred pomenišenjem Janez Adam Gaiger), ki je leta 1711 zapisal v latinskem predgovoru svojega trojezičnega slovarja, ki je žal ostal v rokopisu, tudi te besede: »Da pa (slovenski jezik) v knjigah zgubi svojo popolnost, menim, je pravi vzrok v tem, ker znajo (mladi pridigarji) poleg materinega jezika več drugih ali vsaj nemškega in se le-tega, kakor je navada v Avstriji, tudi po vsej vojvodini Kranjski največ in skoraj kot edinega naučé v ljudskih šolah, gimnazijah, posvetovalnicah, na sodiščih, pri obravnava in v pisanju. Če se tedaj nameri, da morajo slovenski govoriti, in če nimajo pri roki domače besede, jo pri tej priči izberajo iz nemščine, ker jo znajo poleg materinščine, in čisto delajo prav smešne, iz nemščine in slovenščine mešane stavke.«⁵⁶ Hipolit pa ni bil le občutljiv za lepoto in čistost jezika, ampak tudi dojemljiv za nove ideje, in če je že pretirana trditev, da je napravil »prelom iz poreformacijskega časa in njegovih tendenc v razsvetljenstvo«, zanj gotovo velja, da je napravil prvi

⁵⁴ B. Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda IV; Lj. 1961, str. 75.

⁵⁵ Ibid., str. 80.

⁵⁶ M. Rupel: Protireformacija in barok; Zgodovina slovenskega slovstva I, Lj. 1956, str. 304.

korak v to smer.⁵⁷ Drug pojav, ki vidno kaže nezadovoljstvo z obstoječimi slovenskimi jezikovnimi razmerami in ki hkrati teži v poživljeno literarno dejavnost, je skupinska in očitno kontinuirana akcija koroških jezuitov sredi 18. stol., ki so jo vseskozi podpirali grofje iz priseljene nizozemske rodbine Goëss. V posvetilu slovnice iz leta 1758, ki ga je podpisala tiskarka, je po eni strani poudarjeno obžalovanje, da uživa slovenščina »pri mnogih (in posebej pri tistih, ki sploh niso veliki ljubitelji več jezikov) malo spoštovanja«, po drugi strani pa ponos nad razširjenostjo slovanskih jezikov in zavest, da se kaže »slovenski jezik (posebno na Koroškem in v drugih sosednjih in bližnjih deželah) tako plemenitemu kakor tudi navadnemu človeku v kupčevanju in občevanju za skoraj tako rekoč neobhodno potrebo.«⁵⁸ Na svojevrstno nostalgijo po karantanskih časih, v katerih je slovenščina kot obredni jezik vsaj pri ustoličevanju vojvod imela posebno veljavo, posredno kaže slikovna priloga k slovarju iz leta 1744, ki zajema dve podobi iz tega ceremoniala, posneti po Valvasorjevih bakrorezih. Žal pa se je koroška jezuitska akcija omejevala na lingvistično in cerkveno območje in tako le oživljala nekdanjo, že pojemajočo literarno prakso.

Novе razmere pa so z vse bolj razširjeno pismenostjo in z njo povezano množitvijo uporabnikov književnih proizvodov sprožile tudi težnje po slovstvenem ustvarjanju v vse širših ljudskih slojih. Tako je od sredine 18. stoletja začelo nastajati bukovniško pismenstvo, delo pismenih kmetov in vaških obrtnikov, ki se je najprej omejevalo na prepisovanje težko dostopnih tiskov, kmalu pa razširilo tudi na prevajanje, prirejanje in oblikovanje praznoverskih pripovedi, satiričnih in parodičnih pesmi, nabožnih iger in podobnega. Sočasno so se zlasti v verzifikaciji aktivirali tudi organisti in šolmoštri (ki so družili v svojem poklicu tri dejavnosti, poučevanje mladine, skrb za petje in glasbo na koru ter cerkovništvo), ki so po eni strani od duhovščine prevzeli množenje nekaterih žanrov nabožnega pesništva, po drugi pa pesnili ljudem v pouk in zabavo. Obe te obliki pismenstva sodita hkrati s sejmarsko literaturo, ki pa pri nas ni doživela velikega razmaha, v plast polljudskega slovstva. To pa je vsebinsko, zlasti idejno, pa tudi oblikovno ohranjalo in nadaljevalo dediščino poprejšnje baročne dobe še dolgo v novo dobo, pač pa je njegova nedvomna pomembnost v demokratizaciji literature, tako glede na ustvarjalce kakor tudi na uporabnike.

Navedeni novi pojavi pa niso izoblikovali trdnejšega prerodnega programa, dasi so pripravljali tla zanj, niti niso znatneje pomaknili književnosti v smeri obćih razvojnih tendenc. Šele nemška akcija v avstrijskem središču v smislu nemškoavstrijskega literarnega preroda je s svojo odmevnostjo sprožila načrtnejše in trajnejše prerodno gibanje tudi pri nas. Potrebni pa so bili še različni reformni ukrepi terezijanske dobe, da so pospešili tok dogodkov.

Najprej so premaknili šolstvo iz utečenih humanističnih tirov v jezuitski adaptaciji. Leta 1749 je bila osnovana na dunajski univerzi prva stolica za nemški jezik, ki jo je v letih 1753—1766 zasedal slovenski učenjak Janez Žiga Valentin Popovič. V petdesetih in šestdesetih letih so sledili različni cesarski

⁵⁷ J. Pogačnik: O začetkih slovenske razsvetljenske misli, J. Pogačnik, Čas v besedi, Mrb. 1963, str. 63—75; citat na str. 74.

⁵⁸ Grammatica oder Windisches Sprach-Buch, Clc. 1758, f. 3.

ukazi glede srednjih šol, ki so v končni stopnji uvedli namesto latinščine nemščino kot učni jezik. Končno je prišlo na vrsto še osnovno šolstvo, ki naj bi s splošno šolsko naredbo v letu 1774 dobilo po eni strani trdne organizacijske in metodične temelje, po drugi pa čimprej pripomoglo k splošni germanizaciji avstrijskih dežel. Vzporedno s temi premiki v šolstvu so se na Dunaju začela intenzivna prizadevanja mladih pesniških talentov, po večini še iz vrst jezuitov, da bi ustvarili avstrijsko nemško poezijo v visokem stilu. V ospredju teh prizadevanj je bil prevajalec Ossiana in poetični kronist avstrijskega cesarskega dvora Mihael Denis.

Vse to kulturno dogajanje, ki je bilo bolj ali manj povezano z razsvetljsko miselnostjo, pa je v slovenskih deželah odmevalo na dvojen način. Neposredno in v originalni obliki se je širilo skupaj s cesarskimi reformnimi odloki. Kot tako je mobiliziralo ambiciozne talente za nemško kulturo in nemško slovstvo. Tudi na Kranjskem so se oglasili različni nemški verzifikatorji in začeli v Denisovem slogu pisati dinastične ode in elegije. Tako se je znašel tudi najbolj literarno nadarjeni mladenič s Kranjskega Anton Tomaž Linhart sprva v vrsti nemških pesnikov in dramatikov. To gibanje pa ni imelo samo pozitivnega kulturnega odmeva. Šolsko in upravno reformno gibanje je rodilo s centralističnimi tendencami in zaradi nestrpnih izvajalcev močno težnjo po germanizaciji slovenskega etničnega ozemlja.

Mimo teh bolj ali manj izrazito germanizatorskih tendenc pa je dunajsko nemško kulturno gibanje vzpodbudilo analogen pojav pri Slovencih. Pri njem so sodelovale tudi pobude drugih slovanskih narodov v Avstriji. Ta pa sprva ni bil vedno povezan z razsvetljsko miselnostjo. Prav najbolj navdušeni in najbolj delavni predstavnik prve generacije naših preroditeljev o. Marko oziroma Anton Pohlina je bil vse prej kakor razsvetljenec. Po svoji izobrazbi, mentaliteti in literarnem okusu je tičal globoko v tradicionalnih, pretežno že povsem preživelih pogledih svojega redovnega okolja. Hkrati pa je prav on postavil najbolj radikalen prerodni program, ki naj bi za slovenstvo mobiliziral vse sloje kranjskega prebivalstva, po vsebini pa obsegal čim bolj kompletno literarno produkcijo. Najbolj ilustrativen primer te Pohlinove dvojnosti je njegova Krajnska kronika, ki jo je po običaju baročnih kronistov začel z letom stvarjenja sveta in vanjo nekritično trpal različne svetopisemske zgodbe in posnetke iz starih rimskih zgodovinarjev, na začetku pa ji je leta 1770 zapisal najbolj radikalno prerodno izjavo:

»Kolkerkratkol sem jest kakeršnega krajnskega pisarja bukve, katire niso ble krajnsku pisane, v roke dobil, sem uselej milu zdihnel rekoč: zakaj nek ne po krajnsku? Ste si le vi Krajnci cel toku zlo med sabo nevošljivi, de dela svoje glave inu učenuste rajši Nemcam inu Latincam, katirem se takeh bukuv na manka, ked svojem zamlakam, katiri šafti drugega jezika koker krajnskega na zastopejo, pervošete?«⁵⁹

Takšno povezovanje stare miselnosti z radikalnimi prerodnimi težnjami kaže tudi celotna Pohlinova slovstvena dejavnost. Po eni strani je tiskal vrsto molitvenikov, pridige in kot nov žanr tudi hagiografije. Tudi s slovnico in slo-

⁵⁹ P. Marka: Krajnska kronika; rkp., Bibl. Pal. Vind. Cod. 7.753, f. 2a.

varjem je nadaljeval že staro prakso, čeprav je ni priznal; vendar je v slovnici (1768) razen v značilnem uvodu predvsem v poglavju o metriki in poetiki, čeprav skrajno skopem, neposredno in z zgledi pozival k prerodni dejavnosti v smeri posvetnega pesništva. Mimo poezije je skušal prerodnim težnjam zadostiti po eni strani s poučno pripovedjo *Kmetam za potrebo inu pomoč ali uka polne vesele inu žalostne pergode te vasi Mildhajm* (1789), skoraj edino sledjo razsvetljenstva v Pohlinoi dejavnosti, ki pa je prevod, višjim družbenim slojem pa je namenil prevod *Gellertovih pisem* za zgled in spodbudo slovenskemu dopisovanju in hkrati kot moralistično pripoveden tekst, ki pa je žal ostal v rokopisu. Izgubljeni pa so še pomembnejši in še bolj tvegani poskusi prevodov (ali razlag) grških avtorjev in *S. Avr. Avguština Enchiridion, za eno skušno, kaku se puste nauki visokeh šol po krajnsku dapovedati, v leytu 1781 na krajnski jeziki prestavljen*. Torej je segal Pohlinov prerodni koncept in poskusno tudi pisateljska dejavnost v vse plasti književnega ustvarjanja.

V poznejšem razvoju se je tudi na Slovenskem prerod tesneje povezal z razsvetljenstvom, ustvaril realnejši prerodni program od Pohlinovega in se usmeril k prosvetljevanju najširših ljudskih plasti. Mimo njega pa je še naprej deloval vpliv nemških teženj po kulturnem poenotenju države, ki je postopoma pripomogel k popolni odtujitvi višjih družbenih plasti slovenstvu.

Taras Kermauner

Ljubljana

RAZMERJE MED TRAGEDIJO V EVROPI IN PRI SLOVENCIH

Vsi čutimo, da je s tragedijo — kot dramsko obliko — na Slovenskem nekaj narobe; a kaj je to? Kot da ne znamo pisati pravih tragedij; a zakaj ne? Mladi slovenski literarni rod ni napisal niti ene tragedije, same groteske; je s tragedijo konec? Tragedije, kakor je, recimo, *Velika puntarija*, se nam zde tako nesodobne. Vprašamo se lahko: ali so bile sodobne svetu tedaj, ko so nastale? Mussetov *Lorenzaccio* je bil napisan 1834, a je v eksplikaciji in morda že prezreli destruktiji tragičnosti — kot literarno filozofskega pojma — tako radikalen, da so ga morebiti dosegli šele Jovanovičevi *Norci*, sto trideset let pozneje, tako rekoč danes, medtem ko se mu je Cankar le bližal.

Nikakor ne nameravam vzpostavljati razvojnega loka od naivne do prezele tragedije, od nevednosti do jasnine spoznanja; takšen lok je značilen za tragedijo, ne za zgodovino tragedij. Naj datiramo začetek evropske tragedije v Grčijo ali v renesanso, dejstvo je — in Kottove analize so to bliskavo raskrile — da so Ajshil, Sofoklej, Evripides in Shakespeare vedeli vse. Več kot oni ni o človeškem življenju razkrila nobena kasnejša drama, kvečjemu manj.